

ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
“ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР”
ФАКУЛТЕТ „МЕЖДУНАРОДНА ИКОНОМИКА И
АДМИНИСТРАЦИЯ”
КАТЕДРА „АДМИНИСТРАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ”

РИСТИ КАРУЕВНА САДИКОВА

РОЛЯ НА КЛЪСТЕРНИЯ ПОДХОД ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА В
СЕВЕРЕН КАЗАХСТАН

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен
„доктор” по научна специалност „Икономика и управление”

Научен ръководител:
Проф. д.с.н. Лоретта Парашкевова

Варна, 2017

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита пред научно жури от катедра „Администрация, управление и политически науки” при факултет “Международна икономика и администрация” на ВСУ „Черноризец Храбър” – гр. Варна.

Дисертационният труд, с обем от 202 страници, се състои от увод, изложение в три глави, заключение, списък с използвана литература и осем приложения (34 с.). Съдържанието на всяка от главите е разпределено в отделни параграфи, като в края на всяка глава са направени конкретни изводи. Основният текст съдържа 21 таблици и 27 фигури. Списъкът на използваните литературни източници се състои от 158 заглавия на български, руски и английски език.

Авторът на дисертационния труд е докторант на самостоятелна подготовка в катедра „Администрация, управление и политически науки” към факултет „Международна икономика и администрация” на ВСУ „Черноризец Храбър” – гр. Варна.

Публичната защита ще се проведе на открито заседание на научното жури на 15.VI.2016 г. от 10,00 ч. в Заседателната зала на Ректората на ВСУ „Черноризец Храбър”.

Материалите по защитата са достъпни в кабинет 204 във ВСУ „Черноризец Храбър” и на сайта www.vfu.bg.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Увод

В условията на засилващите се процеси на глобализация в съвременния свят, развитието на отделните територии създава условия за повишаване на конкурентоспособността на региона и държавата. *Туризмът играе важна роля при решаване на икономически и социални проблеми*, което позволява създаването на допълнителни работни места, увеличаване на заетостта и подобряване на благосъстоянието на населението, и, благодарение на мултиплициращия ефект, влияе на икономическия растеж, включително и на развитието на такива сектори на икономическата дейност, като услугите на туристическите компании, колективните места за настаняване, комуникациите, търговията, транспорта, производството на сувенири и друга продукция, храни, селското стопанство, строителството и други отрасли. Туристическата индустрия, днес, е *един от най-бързо развиващите се сектори на световната икономика*, особено по отношение на приложение на иновациите относно начините на предоставяне на туристическия продукт и рекреация.

Глобалните процеси в сферата на туризма и влиянието им върху икономиката на Казахстан, позволява да се направи обосновано предположение, туризмът да се разглежда като един от *основните катализатори за социалното и икономическото развитие на регионите* в Република Казахстан. Основни проблеми на предприятията в туристическия сектор са ниското качество на продукцията, остарялата и недостатъчно развита туристическа инфраструктура и недостатъчното ниво на възпроизводство на основния капитал поради липса на финансови ресурси. *Изследването търси начини за преход към иновационен тип предлагане на туристически продукти за сметка на развитието на клъстеринга*. През последните години, клъстерният подход се наложи като основен инструмент за провеждане на ефективна държавна стратегия за развитие и управление туризма в страните с високо равнище на конкурентоспособност¹.

¹ Той се основава на взаимодействието и сътрудничеството на организации, работещи в сферата на туризма и държавни структури, без които е невъзможно управлението на иновационната активност. Участниците в клъстера

Високото равнище на иновационна активност е необходимо условие за устойчиво социално и икономическо развитие на туризма и в Казахстан. В този контекст, развитието на методите за изследвания, условията, които определят нивото на иновационната активност на организациите в туризма придобиват особено значение и за икономическата и управленска науки и за практиката за управление на иновациите и инвестициите в туризма.

Насочеността на дисертационното изследване към концептуализацията на клъстеринга, методологията за създаване на ефективен и конкурентоспособен туристически клъстер в Северния регион на Казахстан, е свързана непосредствено с необходимостта от осигуряване на ново качество на туристически продукти и удовлетворяване на потребностите на казахстанските и чуждестранни туристи, от една страна, и увеличаване на приходите от туризъм за региона, в това число и за сметка на данъчните постъпления, притока на чуждестранна валута и инвестиции, увеличаване на работните места, като се запазва и рационално използва културно-историческото и природно наследство.

2. Актуалност и значимост на темата

Актуалността и значимостта на теоретично-практическото изследване на дадената тема на дисертацията се състои в правопрпорционалната зависимост между усъвършенстването на туристическите продукти чрез клъстеризиране на туристическата индустрия и благосъстоянието на страната като цяло, от иновационната активност на туристическите предприятия до финансовата устойчивост на региона. Актуални стават новите подходи, които предполагат косвено въздействие върху развитието на регионите в рамките на националната иновационна система чрез създаване на условия за повишаване на иновационната активност и чувствителност на бизнес субектите. Развитието на

получават редица ползи от съвместната си дейност. Предимствата са свързани с намаляване на риска и несигурността, ограничаване на конкуренцията, господство на пазара, технологични и организационни иновации, укрепване на имиджа на организацията, повишаване на качеството на туристическите продукти, създаване на условия за резултативен маркетинг, синергичен ефект, насърчаване на развитието на регионалната икономика и, като следствие, увеличаване на инвестиционната привлекателност на сектора на туризма и на територията като цяло. Клъстерите са опора за устойчиво развитие на туризма и усвояване на нови рекреационни пространства, чрез създаване на иновативен туристически продукт.

много региони в Казахстан се възпрепятства от липсата на необходими условия, като недостиг на материални и финансови ресурси, недостатъчно развита изследователска база, непоследователна държавна и регионална политика, в т.ч. и в сферата на туризма. Проучени са редица научни трудове, разглеждащи проблеми на иновационните подходи за подобряване на управлението на предприятията в туристическата индустрия. Въпреки наличието им, проблемът не е достатъчно проучен, тъй като липсва достатъчно информация за клъстеринга в Казахстан, като по този начин, той става важен за изследването, за формулирането на целите и задачите на дисертацията.

3. Обект и предмет на изследването

Обект на изследване е клъстерингът на туристския отрасъл в Северен Казахстан.

Предмет на изследване са възможностите за формиране на туристически клъстер в Северен Казахстан чрез идентифициране на факторите, пречатстващи развитието на туризма и отстраняване на бариерите пред него.

4. Изследователски проблем

Изследователският проблем се обуславя от засилващата се конкуренция в туристическия бизнес, ръста на иновационна активност, без която е невъзможно динамично развитие на туристическата индустрия. Възниква необходимост от такъв инструментариум за управление развитието на туризма, който би позволил да се оценят, приемат и реализират мероприятия за нейното повишаване в най-кратки срокове. В същото време клъстерното развитие на туризма в Казахстан се задържа от редица фактори: остаряла материално-техническата база, недостатъчно финансиране на иновационни проекти, ниско равнище на държавна подкрепа, и, като следствие неефективно управление на иновационното развитие. Това противоречие поражда научния проблем: необходимост от формиране на система за управление на туризма на основата на приложение на клъстерните технологии.

5. Авторова теза

Авторовата теза на дисертационния труд е, че клъстерингът е един от съвременните управленски инструменти, който чрез подходящ творчески трансфер на международен опит в Казахстан може да доведе до усъвършенстване на дейността на предприятията в туристическия отрасъл на Казахстан. Установяването на факторите за по-нататъшно развитие и усъвършенстване на инструментариума на клъстеринга е предпоставка за неговото резултатно приложение в туристката индустрия на Казахстан.

6. Цел и задачи на дисертационния труд

Целта на дисертационния труд е да се изследва и оцени състоянието и развитието на клъстеринга в туристския отрасъл в Северния регион на Казахстан.

За постигането на посочената цел са поставени за решаване следните **изследователски задачи:**

- да се проучат мястото и ролята на туризма в социално-икономическата система на региона и се анализират подходите за развитие на клъстеринга;

- да се направят проблемен анализ и комплексна оценка на отрасъл туризъм, като се оцени съвременното равнище на реализация на клъстерното развитие на туризма в Северен Казахстан;

- да се разработи клъстерен подход за регулиране на туризма в Северноказахстанска област;

- да се формулират насоки за усъвършенстване на регулирането на туризма и се предложат основните направления за развитието му чрез приложение на клъстеринга.

7. Методология на изследването

Теоретическа и методологическа основа на изследването са научните трудове на казахстански и чуждестранни учени, посветени на ролята и развитието на клъстеринга в туризма.

Информационна база на изследването са законодателните и нормативно-правните актове както на Република Казахстан, така и на други държави, официалните статистически материали на Агенцията за статистика на Република Казахстан, както и електронните информационни ресурси на международни, чуждестранни и казахстански институти за подкрепа и развитие на туризма на основа на клъстерния подход.

При провеждане на изследването са използвани следните **методи**:

- монографичен (при събиране на данни от първичните документи на организации от туристическия отрасъл);
- метод на групировките (при групирането на предприятията по еднородни признаци);
- изчислително-конструктивен (при изчисляване на показателите в средно- и дългосрочна перспектива);
- икономико-математически методи (при формиране на модели и варианти на туристските клъстери).
- графичен и табличен – за визуално представяне на статистическия материал и схематично представяне на редица теоретични и практически твърдения в дисертационния труд.

8. Ограничения на проблемния обхват на дисертационния труд

Ограниченията на изследването имат за цел да конкретизират теоретичните и времевите рамки на изследването и поставят извън обхвата на дисертационния труд следните въпроси:

- кибернетическия подход при комплексното управление на отрасъл туризъм;
- особеностите на оценката ефективността на иновационната дейност в туризма в рамките на клъстерния подход;
- икономическата ефективност на клъстерното развитие на туризма;
- клъстерната политика като инструмент за иновационното развитие на туризма;

- методът на оценка на равнището на организациите от туристическия отрасъл чрез приложение на теорията за масово обслужване и методиката за оптимизация на броя на туроператорите;

- клъстеризацията на регионите на Казахстан като се отчита фактора на икономическия растеж;

- възможността за приложение на клъстерната теория чрез сравнителен анализ на функционалните особености и ефективността на различните форми на географски локализираните групи от предприятия и териториални клъстери;

- времевият обхват на проведеното емпирично изследване е 2012-2014 г.

II. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е структуриран в увод, три глави, заключение, с общ обем 202 страници. В основния текст се съдържат 21 таблици и 27 фигури. Списъкът с използваната литература наброява 158 източника: български, чуждестранни и интернет източници. В допълнение са обособени 8 приложения (34 с.).

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД

ПЪРВА ГЛАВА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА КЛЪСТЕРНОТО РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА

1.1 Място и роля на туризма в социално-икономическата система на региона

1.2 Научни подходи за определяне на клъстеринга и клъстерното развитие на туризма

1.3 Методологически постановки за иновационно развитие на клъстерите в туризма

ВТОРА ГЛАВА АНАЛИЗ НА КЛЪСТЕРНОТО РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА НА РЕГИОНА

2.1 Диагностициране на състоянието на туристическия отрасъл в Казахстан

2.2 Анализ на съставните елементи на туристическите клъстери в Казахстан

2.3 Оценка на влиянието на туристическия клъстеринг на икономиката на Северен Казахстан

ТРЕТА ГЛАВА ВНЕДРЯВАНЕ НА КЛЪСТЕРНИЯ ПОДХОД ПРИ РЕГУЛИРАНЕ НА ТУРИЗМА В СЕВЕРЕН КАЗАХСТАН

3.1 Резултати от емпирическата оценка на факторите, влияещи върху приложението на клъстерния подход при регулиране на туризма

3.2 Идентифициране на основните направления за развитие на туристически клъстери в региона

3.3 Клъстерният подход за регулиране на туризма в Северен Казахстан

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

БИБЛИОГРАФИЯ

ПРИЛОЖЕНИЯ

III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В Увода на дисертационния труд е обоснован изборът на темата в контекста на нейната актуалност и практическа приложимост. Формулирани са изследователският проблем и авторовата теза. Дефинирана е целта на изследването и са посочени изследователските задачи, поставени за решаване. Определени са обектът и предметът на дисертационното изследване. Посочени са ограниченията по изследваната проблематика, използваният изследователски инструментариум и публичното представяне на основните резултати от дисертационното изследване.

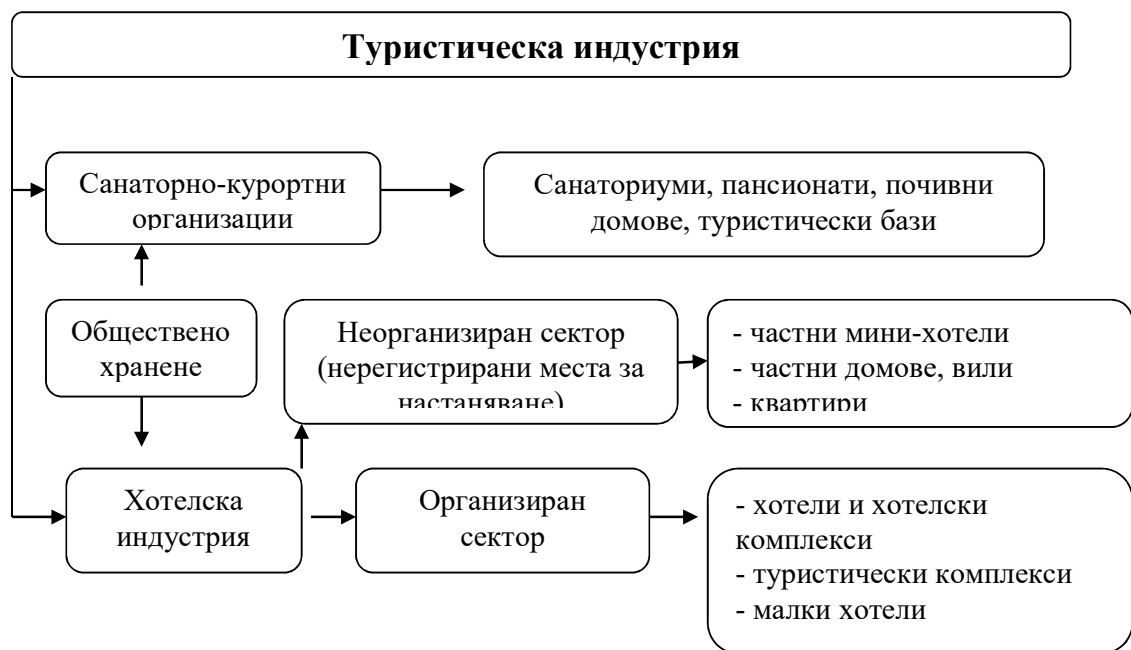
Първа глава „Теоретически и методологически аспекти на клъстерното развитие на туризма“ е посветена на теоретико-методологичните аспекти на приложението на клъстеризацията в областта на туризма като обект на изследване, переосмислени през призмата на анализа на туризма в съвременната икономика.

В първи параграф „Място и роля на туризма в социално-икономическата система на региона“ са представени глобалните

предизвикателства пред съвременния туризъм. Обосновано е виждането, че туризмът в современното общество е един от най-важните агрегирани икономически отрасли, въвличащи в своята орбита цяла съвкупност от направления – както на равнище на непосредствен контакт с пътешестващите (транспорт, туристически фирми, системи за настаняване и изхранване, културно-развлекателни, спортно-оздоровителни, санаторно-курортни комплекси и т.н.), така и опосредствено участващите във формирането на комплексна туристическа услуга (селско стопанство, преработваща промишленост, топливно-енергиен комплекс, автомобилна промишленост и производство на други средства за предвижване, комуникации, строителен комплекс, сувенирна промишленост и др.).

След проведеното теоретично изследване на терминологичния апарат и определяне на поредица от понятия, авторът счита за целесъобразно терминът „туристическа индустрия“ да обедини всички организации, оказващи едновременно и услуги за настаняване, и спортно-оздравителни, и развлекателни, и делови услуги. Същевременно, съществуват трудности при разграничаване на сектора на хотелиерското обслужване и общественото хранене, защото при статистическото отчитане, често, хотелите и ресторантите са обединени в една статистически оценявана позиция, и е трудно да се разбере, коя част от изхранването на туристите се отнася до сектора на настаняване, а коя функционира самостоятелно. Авторът предлага туристическата индустрия графически, да изглежда по начина, представен на фиг. 1.4., като е съгласен, че хотелската индустрия може условно да се раздели на две групи – организиран сектор и неорганизиран сектор. Теоретичното изследване доказва, че за усъвършенстването на управлението на предприятията на туристическата индустрия е важно целенасоченото действие на управляващата система върху управляваната система на обекта на управление с цел промяна на неговото състояние и поведение във връзка с внедряването на иновации, необходими за по-нататъшното му развитие в съответствие с изискванията на променящата се вътрешна и външна среда. Внедряването на клъстеринга в туристическия

отрасъл се разглежда от докторанта като един от подходите за усъвършенстване на развитието на предприятията. Но за текущото състояние на туристическия отрасъл е жизнено важно преодоляването на тесни места като неплащане на данъчни задължения (и различни видове данъчна измама), такси, нарушаването на режима за регистрация на туристите, несъответствието на туристическото обслужване на минимално допустимите и приемливи изисквания и стандарти.

Фиг. 1.4. Туристическа индустрия

Източник: разработено от автора

Теоретичното изследване доказва, че недооценяването на значимостта на туристическия отрасъл в Казахстан, предизвикано от факта, че към него не се подхожда като към система, е съществена спирачка за развитие на туризма. Докторантът констатира, че недобре формираната система от приоритети в туризма – от икономическата политика на правителството и администрациите до разпределението на частните инвестиции, в голяма степен се ограничава от липсата на достоверни статистически данни относно развитието на туризма и некачествените анализи на въздействието му на икономиката на регионите и страната.

Анализът в параграф 1.1. на дисертационния труд дава основания да се дефинират следните по-важни **изводи и обобщения**:

Първо, аналитичният обзор и сравнителният анализ на традиционния модел на туризма и на клъстеринга, показва, че туризмът, като социално и икономическо явление влияе положително на структурата на икономиката. От една страна, неговото развитие стимулира ръста на производство в свързаните с туризма сектори на икономиката (търговия, транспорт, селско стопанство, производство на стоки за населението и т.н.), а от друга, туризмът оказва значително влияние върху заетостта на населението.

Второ, авторът предлага, пазарът на туристически услуги да се разглежда като съвкупност от икономически отношения между производители и потребители на туристически услуги, свързани с покупко-продажбата на тези услуги, на основата на търсенето, предлагането и цената.

Трето, туризмът е един от най-доходните и интензивно развиващи се отрасли на глобализиращата се икономика. Доходите от туризъм в общия обем на износа на стоки и услуги се намират на второ място в света, след износа на нефт и нефтопродукти.

Във втори параграф „Научни подходи за определяне на клъстеринга и клъстерното развитие на туризма“ се коментират подходите за идентифициране на клъстерите в туристическата индустрия. Анализът на автора показва, че клъстерният подход, използван в изследванията на конкурентоспособността, постепенно започва да се прилага за решаване на по-широк кръг от задачи:

- анализ на конкурентоспособността на държавата, региона, отрасъла;
- като основа за държавна промишлена политика;
- при разработване на програми за регионално развитие;
- като основа за взаимодействие между големия и малкия бизнес.

В хода на изследването е установено, че казахстанската икономическа наука в тази сфера се основава на заимстването на чуждестранен опит (табл. 1.3). В рамките на дисертационното изследване авторът обобщава, систематизира и уточнява теоретическите аспекти на изследване на клъстеринга в индустрията на туризма, а именно: дефинира понятията „клъстер“ и „туристически клъстер“,

определя обектът, субектът, целите за функциониране на туристическите кълстери, откроява предметите на взаимодействие на целевите групи на туристическите кълстери, представя адаптирана систематизация на видовете кълстери.

Таблица 1.3

Направления и резултати от чуждестранни изследвания на кълстерното развитие

Направления	Резултати
1. Роля на предприемачеството за формиране и подобряване на дейността на кълстера.	Разширяването на предприемаческата дейност способства за ускореното формиране на кълстери, които, от своя страна, осигуряват ефективността на предприемаческата подсистема.
2. Влияние на кълстерите и туристическите конфигурации на растежа на предприемачеството на регионално равнище.	В регионален аспект туристическите конфигурации формират определен тип кълстери, способстват за ръста на предприемаческата активност.
3. Местна динамика и глобални взаимовръзки – роля на организационните релации в кълстера и глобалните вериги за създаване на стойност при стимулиране на иновациите и предприемачеството.	Изучаването на местната динамика и глобалните икономически взаимовръзки доказват ефективността на кълстеринга на иновационната дейност за повишаване на иновационността на регионите.
4. Важност на териториалната близост между предприемаческата дейност и източниците на знания.	Териториалната близост продължава да запазва своя приоритет при формирането на кълстерите.
5. Отношения между базите знания на равнище организации, кълстерните възможности и потенциала на икономическия ръст на кълстерите.	Кълстерингът осигурява релации на няколко равнища между субектите на микроикономиката (предприятията), макроикономиката (държавата), мегаикономиката (международните институти).
6. Влияние на локализацията на предприемаческата дейност за осигуряване на регионите с квалифицирани кадри в т.ч. и чрез развитие на образователната инфраструктура в регионите.	Обусловлена е положителната роля на предприемачеството като източник за финансиране на образователната сфера.
7. Алтернативни модели за формиране и развитие на кълстерната организация на предприемачеството в регионите.	Отчитането на регионалната природна, климатическа, технологическа и производствена специфика обуславя диференциацията в типологията на кълстерите.
8. Развитие на конкурентоспособността на трансграничните кълстери.	Една от перспективните форми на кълстерната организация е трансграничния кълстер, който разширява производствения, образователния, научен, иновационен потенциал на териториите.

Източник: разработено от автора

Така, въз основа на теоретичния анализ, авторът предлага класифициране на основните подходи за дефиниране на понятието „туристически клъстер“ (вж. табл. 1.4). Тези подходи се използват от учени и икономисти за по-задълбочено разбиране на определен начин за управление на предприятията на туристическата индустрия.

Таблица 1.4

Систематизация на подходите при определяне на понятието
„туристически клъстер“

№ п/п	Видове подходи	Подвидове подходи	Автори (вж. табл.1.3)
1	Системни подходи	Обектен	11, 14
		Субектен	7, 8, 17
		Обектно-субектен	16
2	Структурни подходи	Всички целеви групи на туристическия клъстер	3, 9, 12, 13
		Само предприемаческите структури	2, 4, 6, 10
3	Процесен подход	—	1, 5

Източник: разработено от автора

Авторът е съгласен с мнението на изследователите по повод на отличителните особености на термина „туристически клъстер“ като стига до извода, че посочените по-горе подходи разглеждат понятието като съвкупност от обекти (туристически атрактори, туристическа инфраструктура) и субекти (участници) в клъстера. При това само подходът на Монфорт е обектно-субектен, т.е. включва съвкупност не само от участници в туристическия клъстер, но и обекти на туристическата инфраструктура.

Така, проведеното теоретично-методологично изследване на световния опит за формиране на клъстерите, позволява на автора да открие етапите при формиране на мрежовата организация на клъстерите в Република Казахстан:

- агитация и мотивация на потенциалните участници – успешно постигната в Казахстан през 2013 г. при провеждане на отраслови срещи в АО „Център за маркетингово-аналитически изследвания“ между потенциалните участници в клъстера;

- етап на саморегулиране, който е краен резултат от формиране на конкурентоспособния отраслов пазар;

- разработване на обща стратегия – по време на срещите за договаряне на клъстера е изработена единна стратегия за формиране на клъстерното развитие на Казахстан и са открити седем приоритетни направления;

- разработване на пилотен проект – прието е постановление на Правителството на Република Казахстан „За утвърждаване на планове на пилотни проекти в приоритетни сектори на икономиката“;

- разработване на стратегически проекти, свързани с дейността на клъстера.

Извършеният в параграф 1.2 аналитичен обзор налага следните **обобщения**:

Първо, дадени са определения на понятията „клъстер“ и „туристически клъстер“.

Второ, в наши дни, икономиката и управлението разглеждат формирането на клъстерите като комплексен механизъм за развитие, осигуряващ растеж на конкурентоспособността на организации, отрасли, територии на основата на иновации и синергетически ефекти от самоорганизация и партньорство, осигуряващи формиране на иновационна общност като субект на развитие на организации, отрасли, територии.

Трето, в световната практика е натруван голям опит за развитие на клъстерите, изследванията се провеждат по цял комплекс от направления (табл. 1.2). Учени и икономисти акцентират на развитието и стимулирането на клъстерните инициативи и на формиране на политики за подкрепа на клъстерите.

В трети параграф „Методологически постановки за иновационно развитие на клъстерите в туризма“ авторът идентифицира основните предпоставки за формиране на регионални туристически клъстери:

1. Наличие на конкурентни предимства в региона на развитие на клъстера, включително:

- Наличието на конкурентни туристически ресурси е едно от условията за успешна дестинация. Тези ресурси биха могли да бъдат специално защитени природни територии, исторически обекти, внесени в списъка за „Държавни

исторически и културни ценности на Казахстан“, елементи на нематериалното в т.ч. културно наследство на страната (фолклор, занаяти, ритуали и т.н.). В същото време това биха могли да бъдат уникални фестивали (най-добрите примери са „Найриз“, фестивалите „Акбидай“, „Айтис“ и др.);

- Квалифицирани туристически кадри или висше училище (структура за подготовка на кадри в сферата на туризма). Това могат да бъдат, и организации, които се фокусират върху обучението на човешки ресурси в сферата на екотуризма, формиране на знания в използването на алтернативни източници на енергия, внимателно и предпазливо отношение при обработването на невъзобновяеми ресурси, опазване на биологичното разнообразие, запазване на традициите в Казахстан;

- Благоприятно географско положение, свързано с близостта на големите градове, магистралите, граничните пунктове, което би увеличило привлекателността на туристическата дестинация и генерирало нарастващо търсене на туристическите услуги на Казахстан.

2. Географска концентрация и близост между членовете на клъстера.

Ключовите участници в клъстера са разположени географски близо един до друг и разполагат с възможности за активно взаимодействие и икономии, произтичащи от бързото установяване на производствени взаимовръзки и зависимости, обмен на социален капитал и организация на процесите на обучение и самообучение. Анализът на автора показва, че в Казахстан, мащабът на регионалната туристическа дестинация, не трябва да надвишава 150 км.

3. Комуникация и взаимодействие между членовете на клъстера.

Едно от условията за успех туристическия клъстер е взаимодействието и координацията между страните, участващи в него. В Казахстан структурите, които съответстват на тези взаимодействия могат да бъдат: обществени съвети за развитие на селския туризъм, информационни центрове за устойчиво развитие и екотуризъм, инициативни групи за развитие на т.н. зелени коридори, инициативни групи за устойчиво развитие, регионални маркетингови и

туристически организации. Подобни взаимодействия могат да бъдат институционализирани или неинституционализирани.

4. Широк кръг от участници, наличие на „критична маса“ от членове на кълстера.

За създаване и развитие на кълстерите, критически важно е участието на организации-членове, гарантиращи реализацията на „туристическата стойностна верига“, за да се създаде търсен туристически продукт. Същевременно, формирането на единен технологичен цикъл от услуги в регионите на Казахстан зависи, дори не от равнището на обслужване, предоставяно от туристическите бизнес обекти, а от тяхната екологичност и спазването на принципите за устойчиво развитие.

В същото време, конкуренцията и сътрудничеството следва да се разглеждат като основна форми на отношения между организациите, влизащи в кълстера. Паралелно, се изисква проявление на един от основните признаци на интеграция (свързаност) – обединените в рамките на кълстера дейности преследват обща цел, и присъстват активни взаимодействия между организациите в кълстера.

5. Реализиране на стратегически документи в областта на устойчивото развитие.

Като се има предвид тясната връзка на туристическите дестинации с регионалното развитие, много важно е при оценяване на потенциала за кълстерообразуване да се вземат под внимание критериите, свързани с устойчивото развитие на територията. Един от признаците за приложение на тези условия е използване на концепцията за устойчиво развитие и стратегиите за устойчиво развитие („Дневен ред 21“), както и формиране на инициативни или работни групи, работещи в тази сфера.

6. Прилагане на екологични стандарти, инициативи и екологически менаджмент при предлагането на туристически услуги се разглежда като важен фактор за развитие на предприемачеството в сферата на екотуризма, мероприятията за екосертифициране, разделното събиране на отпадъци,

алтернативните източници на енергия, опазването на биоразнообразието, производството на екологично чисти продукти – всичко това дава значителни предимства в процеса на формиране на регионалните клъстери.

7. Провеждане на съвместни мероприятия в сферата на туризма в региони, които успяват да инициират успешни публично-частни партньорства.

В параграф 1.3. са направени следните изводи и обобщения, свързани с възможността за използване на клъстеринга в туризма:

Първо, координирането на участниците в клъстерите може да се осъществява чрез създаване на т.н. куха (spin-off) фирма – организация, която изпълнява функции за управление и координация на дейността на управляващите организации в клъстерната структура.

Второ, показва се, че повишаването на иновационната активност на туризма се свързва с клъстерите, които се разглеждат като териториално обособена съвкупност от научни, образователни и други взаимосвързани и взаимодопълващи се организации, спомагащи за развитие на иновациите и конкурентоспособни туристически продукти (услуги) чрез развитие на потенциала им.

Трето, за осигуряване на оптимално съчетаване на туристическата и промишлена специализация на региона, за максимизиране на положителните фактори на влияние на туризма върху развитието на териториите и минимизиране на негативните фактори, е необходима оценка на алтернативното използване на потенциала на териториите (при промишлена и туристическа специализация), както и внедряване на системно дългосрочно планиране на развитието.

ИЗВОДИ ОТ ПЪРВА ГЛАВА:

Първо, туризмът, като социално и икономическо явление може да окаже положително влияние върху структурата на икономиката. От една страна, развитието на туризма стимулира растежа на производството във взаимосвързаните сектори на икономиката (търговия, транспорт, селско

стопанство, потребителски стоки, и т.н.), а от друга страна има значително въздействие върху заетостта.

Второ, изследването откроява важната роля на клъстеринга за повишаване на иновационната активност в туризма, като клъстерът се разглежда като териториално обособена съвкупност от научни, образователни и други взаимосвързани и допълващи се организации, които насърчават иновациите и конкурентни туристически продукти (услуги) чрез развитие на техния потенциал.

Трето, системното свойство интегративност е едно от основните за клъстера. Степента на цялост на системата се определя от състоянието и размера на системообразуващите фактори. Съвкупността от стимулиращи системообразуващи фактори повишава желанието на организациите за дейност в рамките на клъстера и развитието на иновациите.

Четвърто, аналитичният обзор позволява да се даде определение на понятието „туристически клъстер“: съвкупност от бизнес структури, органи на властта и държавни ведомства и институции, обществени и неправителствени организации, работещи в сферата на туризма и свързаните с него индустрии, съвместно използващи туристически ресурси на даден регион за формиране, насърчаване и реализиране на туристския продукт, за удовлетворяване на рекреационни потребности и повишаване на конкурентоспособността и конкурентоспособността на регионалната икономика.

Във втора глава „АНАЛИЗ НА КЛЪСТЕРНОТО РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА НА РЕГИОНА” се диагностицира състоянието на туристическия отрасъл, анализират се образуващите туристическия клъстер елементи и се оценява влиянието на клъстеринга върху икономиката на Северен Казахстан.

В първи параграф „Диагностициране на състоянието на туристическия отрасъл в Казахстан“ са оценени и анализирани

туристическите ресурси и услуги в Казахстан². Прецизират се спецификите на акцентите за регулиране на туристическата дейност и възраждане на историческото и културно наследство на Казахстан.

Таблица 2.1

Туристически ресурси и туристически услуги с международно
равнище в Република Казахстан

Област	Туристически ресурси		Туристически услуги	
	Международно равнище А	Международно равнище В	Международно равнище А	Международно равнище В
Акмолинска	1	3	1	5
Алмати	1	6	2	18
Алматинска	1	7	-	4
Кизил Орда	1	-	-	-
ВКО	10	7	-	1
Мангистау	8	24	3	6
ЮКО	-	4	-	-

Източник: Адаптирано по – **Фрейтаг, Р.** Международная стратегия развития туристской отрасли Казахстана //Слайды.

Делът на вътрешния туризъм в БВП на Казахстан, като важен показател за развитие на отрасъла, е показан в таблица 2.2. От таблица 2.2 се вижда, че брутната добавена стойност на вътрешния туризъм в Република Казахстан расте, увеличава се и делът на вътрешния туризъм в БВП на страната.

Но в сравнение с индустриално развитите страни, където делът на вътрешния туризъм е в порядъка на 5% от БВП, в Република Казахстан приносът на вътрешния туризъм в БВП на страната не е голям, обикновено не е повече от 1,5%.

В столицата Астана, големите градове като Алмати, в Атирауска, Карагандинска и Актюбинска области се наблюдават най-много посещения от чуждестранни туристи, при това доминира деловия туризъм.

² Например, най-популярните лечебници са Сари-Агаш (ЮКО), Арасан-Капал (Алматинска област), „Муялди“, „Баянаул“ (Павлодарска област), „Жанакорган“ (Кизилординска област), ЩБКЗ Акмолинска област, „Каспий“ (Мангистауска област) и други.

Таблица 2.2

Брутна добавена стойност, създавана от вътрешния туризъм,
млрд. тенге

	2012 г.	2013г.	2014г.	Отклонение 2014 спрямо 2012г.
Република Казахстан	229,6	364,1	415,1	185,5
Дял в БВП на страната, %	1,05	1,19	1,21	0,16

Източник: Адаптирано по – Туризм Казахстана 2012-2015 // Статистический сборник. Астана. 2015.

В параграфа са разгледани и анализирани преференциите, които пряко или косвенно засягат инвестирането в туристическата дейност в Казахстан, като се отбелязва:

- запазват се съществените данъчни преференции за доходния данък;
- основната инвестиционна подкрепа ще бъде насочена към вътрешния туризъм;
- появява се реална възможност приходите на предприятията, изнасящи туристически услуги да се облагат с нулева ставка по ДДС;
- запазват се данъчните облекчения за данък върху недвижимите имоти, данък върху земята;
- появява се възможност за пряко субсидиране или предоставяне на гаранции за инвестиции с цел привличане на чуждестранни инвеститори;
- съществува възможност да се предоставят преференции на предприятия, предоставящи хотелски услуги, на младежки туристически лагери и планински туристически бази и къмпинги, както и за други дейности за организиране на почивка и развлечения, които не са включени в други групировки.

Така, имайки предвид гореизложените показатели на туристическия отрасъл в Казахстан може да се констатира, че туризмът е приоритетен и пилотният клъстер е в състояние да заеме достойна ниша на пазара на международни туристически услуги. Това се доказва от положителната

динамика на финансиране на отрасъла, ежегодните увеличения на отчисленията в бюджета, както и от увеличаване на дялът на туризма в БВП на Казахстан. Съществено се увеличават и доходите от туристическата дейност в т.ч. и доходите от експлуатация на обектите за настаняване.

Изложеното в параграф 2.1. дава основание да се открият следните по-важни **изводи и обобщения**:

Първо, туристическият отрасъл е приоритетен за Казахстан и пилотният клъстер би могъл да заеме ниша на пазара на международни туристически услуги. Статистиката за финансиране на отрасъла, нарастващите с всяка година отчисления в бюджета, увеличаващият се дял на туризма в БВП на страната, растящите доходи от туристическата дейност в т.ч. и доходите от експлуатацията на обектите за настаняване свидетелстват за положителната динамика на туризма в Казахстан.

Второ, в регионите, проявили се като конкурентоспособни на международния пазар на туристически услуги, действат регионални програми за развитие на туризма с дефиниране на съответно финансиране.

Трето, държавната политика в сферата на туризма подобри значително пазара на туристически услуги в Казахстан.

Във втори параграф „Анализ на съставните елементи на туристическите клъстери в Казахстан“ са анализирани елементите на туристическия клъстер в страната. Казахстан разполага с много уникални паметници на природата, историята и културата, исторически места със световно и републиканско значение, например, Щучинско-Боровската курортна зона, Алматинска област, Туркестан и др.

Уникалните природни особености позволяват развитието на почти всички видове туризъм. Казахстан, притежавайки богат туристическо-рекреационен потенциал, заема особено място на международния туристически пазар и предизвиква интереса на у казахстанци и чужденци.

Таблица 2.3. показва как в периода 2009-2014 г. е нараствал потокът от туристи в Казахстан.

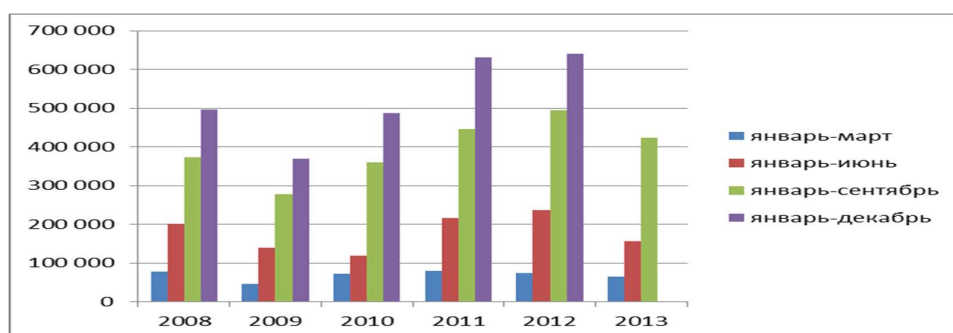
Таблица 2.3.

Динамика на туристическия поток (човекодни) в Казахстан 2009 – 2014гг.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014 Январь-июнь
Вътрешни туристи	1 792 500	1 954 700	2 261 500	2 507 005	2 721 714	1 429 044
Международни туристи	513 600	594 200	584 300	519 222	586 038	320 877
Всичко	2 306 100	2 548 900	2 845 800	3 026 227	3 307 752	1 749 921

Източник: адаптирано по – Туризм в Казахстане 2007-2011 гг., Статистический журнал, Астана 2012 г.

През 2013 г., броят на казахстански и чуждестранни туристи, пристигащи с цел настаняване, достига 3 307 752. Но по-голямата част от тях са казахстански туристи (82%).

Фиг. 2.3 Динамика на числеността на обслужените от туристическите предприятия туристи, 2008-2013 гг.

Източник: адаптирано по – Туризм в Казахстане 2008-2013 гг., Статистический журнал, Астана 2013 г.

Броят на чуждестранните туристи е 586 038 (18%). В сравнение с 2009 г. броят им нараства с 52%, а броят на казахстанските туристи – с 14%. Според официалните статистически данни, през 2013 г. доходите от туристическия отрасъл в Казахстан са 59,7 млн. тенге.

Най-важният сегмент за външния туристически пазар на Казахстан е руският. През 2011 г. броят на руските туристи в Казахстан достига 137 000 души, т.е. 23% от всички чуждестранни туристи (с настаняване).

На второ място са туристите от Великобритания (68 000 туристи/ 12% от общия брой чуждестранни туристи). Други най-значими пазари са САЩ (45 000 туристи / 8%), Турция (40 000 туристи / 7%) и Италия (38 000 туристи / 7%).

От азиатския туристически пазар, най-голям е секторът на Китай – около 26 000 туристи (5%). Като цяло, на десетте най-важни пазара за Казахстан се падат около 73% от всички чуждестранни туристи, посетили Казахстан през 2011 г. (таблица 2.3.).

Таблица 2.4.

Динамиката на международните туристически пристигания (спално дни) в Казахстан в периода 2010 – 2014 г. (продажби пласмент/пазар)

Пазари за пласмент	2010		2011		2012		2013		2014	
	всичко	%	всичко	%	всичко	%	всичко	%	всичко	%
Руска федерация	139 436	25%	120 236	22%	110 547	22%	115 341	19%	136 731	23%
Великобритания	55 296	10%	80 173	15%	61 059	12%	101 371	17%	68 124	12%
САЩ	61 711	11%	51 886	10%	44 643	9%	33 427	6%	44 899	8%
Турция	44 969	8%	45 798	8%	45 715	9%	37 070	6%	39 551	7%
Италия	41 595	8%	37 819	7%	44 662	9%	76 455	13%	38 291	7%
Китай (и Хонконг)	22 290	4%	21 171	4%	30 649	4%	25 109	4%	26 265	5%
Германия	27 846	5%	23 741	4%	22 863	4%	21 378	4%	25 075	4%
Холандия	15 153	3%	25 050	5%	23 533	5%	31 752	5%	21 719	4%
Франция	10 329	2%	10 615	2%	11 282	2%	11 269	2%	13 774	2%
Индия	12 133	2%	9 882	2%	8 949	2%	11 007	2%	12 802	2%
Други страни	117 725	22%	116 790	22%	109 717	21%	130 057	22%	157 162	27%
Основни територии										
Европа	175 867	32%	206 294	38%	192 303	37%	272 799	46%	211 128	36%
Страни от ОНД	175 766	32%	150 270	28%	142 422	28%	145 240	24%	175 660	30%
Азия/зона на Тихия океан	69 567	13%	59 186	11%	58 269	11%	65 365	11%	71 481	12%
Среден изток (вкл. Турция)	51 360	9%	52 788	10%	53 912	11%	48 496	8%	51 479	9%
Северна Америка	65 133	12%	57 487	11%	51 819	10%	41 057	7%	51 198	9%
Южна и Централна Америка	1 281	*	2 569	*	3 415	1%	5 948	1%	3 788	1%
Африка	1 463	*	1 842	*	2 406	*	3 998	1%	3 707	1%
Други страни	7 876	2%	12 586	3%	9 034	3%	11 258	4%	15 862	4%
Всичко	548 313	100%	543 022	100%	513 580	100%	594 161	100%	584 303	100%

Източник: адаптирано по – Туризм в Казахстане 2010-2014 гг., Статистический журнал, Астана 2012 г.

(* = меньше чем 0,5%)

Изложеното в параграф 2.2. позволява да се направят следните **изводи и обобщения**:

Първо, главният фактор за относителна устойчивост на региона в развита или претендираща за това пазарна икономика, е непрекъснатият иновационен процес, който може да се определи като търсене, разработване, внедряване и търговско усвояване на нови видове стоки и услуги, технологии, форми на организация и управление.

Второ, оценяването и прогнозирането на състоянието на казахстанския пазар на трудови туристически ресурси и развитието на туристическия отрасъл се ограничава от дефицита на достоверна базова статистическа информация. От години данните са разпръснати по отделни сектори на туристическата индустрия, или са включени в общи данни по позиции като: транспорт и комуникация, жилища и комунални услуги, кетъринг и търговия.

Трето, разработването на стратегия за клъстерно развитие на туризма предполага обективно да се идентифицират ограничаващите го фактори, както и разработване на препоръки за отстраняването на съществуващите проблеми, към които могат да се отнесат:

- високо равнище на риска за туристите – Световната организация по туризъм включва Казахстан в зоните с повишено равнище на риск. Изграждането на положителен имидж на Казахстан като туристическа дестинация изисква лансирането на нови асоциативни образи в т.ч. и на регионалните територии чрез средствата за масова информация, публикуване на интересни новини в медиите, активна пропаганда и рекламиране на страната;

- недостиг на квалифицирани човешки ресурси – наличието на обучени кадри в сферата на туризма в Казахстан е силно ограничено. За да се реши проблемът с персонала следва да се развие системата за професионално туристическо образование, вкл. изучаване на методите за успешни практики и международно сътрудничество;

- неефективна данъчна политика – данъчните органи задържат изплащането на ДДС, неравномерно облагат предприятията с данъци.

Необходимо е подобряване на данъчната политика на държавата, особено по отношение на начините за облагане и оптимизация на данъчната политика като цяло;

- ограничени транспортни възможности – ограничен избор на авиокомпаниии, неудобни графици на полетите, високи цени на самолетните билети, трудности при получаване на туристическа виза.

В трети параграф „Оценка на влиянието на туристическия клъстеринг на икономиката на Северен Казахстан“ се оценява мултипликационният ефект от формирането и реализацията на клъстеринга върху регионалната икономика.

Влиянието на туризма върху икономиката на региона може да се разглежда в няколко аспекта. Туризмът се характеризира със силен синергетически компонент, редица автори го идентифицират като мултипликационен ефект³.

Като адаптира методите за изчисляване на мултипликатора, авторът оценява косвенното влияние на туризма чрез математически модел на диференциран мултипликатор в туризма (1).

$$K_i = \frac{\sum_{I=1}^m \sum_{i=1}^n Q(I) \cdot R(I, i) \cdot V_i(I)}{1 - P_{\max} \cdot \sum_{i=1}^n X(i) \cdot Z(i) \cdot V(i)}, \quad (1)$$

където I- категории (видове) туризъм (познавателен, здравен, бизнес и др.), I=1, 2, 3, …, m;

i – видове предприятия, за които се изчислява мултипликатора в туризма, i= 1, 2, 3, …n;

Q(I) – дял на разходите на туристи от I- ти вид, в общите разходи;

R(I, i) – дял на разходите на туристи от I- ти вид, чрез предприятие i-ти вид;

³ Ефектът на мултипликатора de facto показва колко пъти парите, вложени от туристите в местната икономика, са били фактически похарчени в приемащия регион. Този коефициент може да се разглежда като коефициент на доходите, защото изразходваните от туристите пари пряко или косвено се превръщат в доход на местното население. Теоретичните изследвания показват, че ефектът на мултипликатора в туризма е неоспорим, но на практика възникват трудности около неговото оценяване и отчитане. Динамиката на данъчните постъпления от туризма в света (данните са на Световна организация по туризъм към ООН) се променя с високи темпове. Ако през 1993 г. тези постъпления се оценяват на 302 млрд. дол, през 2005 г. – 634 млрд. дол, то прогнозата за данъчните постъпления през 2016 г. – над 900 млрд. дол.

V_i – преки и косвени разходи генерирани от единица разходи, осъществявани от предприятието от i -ти вид;

P_{max} – маржинална склонност към потребление;

$X(i)$ – дял на разходите на местните жители, осъществявани в рамките на предприятието от i -ти вид, в общите потребителски разходи;

$Z(i)$ – дял от $X(i)$, отнасящ се към конкретен регион на страната;

$V(i)$ – дял от V_i .

Мултипликационният ефект от туризма е оценен въз основа на следните изходни данни:

- базов разчетен период – 2014 г.;
- прогноза на косвеното влияние за периода 2015-2017 г.;
- структура на годишния туристически поток в Република Казахстан за приетия базов период;
- структура на чуждестранните граждани (по страни) влизащи в страната, (табл.2.6);
- структура на туристите, влизащи и излизащи от страната (прогноза) (табл.2.7);
- разходи на един турист и екскурзиант годишно (по видове разходи), в това число разходите, вливащи се в икономиката на Северноказахстанския регион, представени в таблици 2.6. и 2.7;
- прогноза за пряко макроикономическо и косвено мултиплициране на влиянието на туризма: 2015 г.– 2017 г.;
- темпове на растеж на разходите от всички категории – 7 % годишно;
- темпове на растеж на данъчните постъпления от туризма – 3-4 % годишно;
- оценката отчита само разходите на туристите, свързани с пребиваването им на територията на Айиртауската курортна зона (АКЗ) и се изключват от оборота разходите, реализирани от туриста в останалата част от Република Казахстан;

- редица използвани в оценката показатели са приети на основата на експертно интервю на ръководителите на туристически предприятия, специалисти и научни работници в областта на туризма;

- в последващите изчисления на мултиплицирането на влиянието на туризма е прието предположението за равновесно търсене-предлагане;

- вероятността от грешка за оценяване на макроикономическото и мултиплицираното влияние на туризма на икономиката на региона се определя от точността на използваните статистически и експертни данни и не превъшава равнището от 5%.

Структурата на разходите на един турист пристигащ в Северен Казахстан (дол.), в частност в Айиртауската зона е обобщена в таблица 2.8.

Таблица 2.8

Структура на разходите на екскурзиантите и излизащите от Казахстан туристов, вкл. влизащите в паричния оборот на АКЗ (дол).

Видове разходи	Екскурзианти		Отпътуващи от АКЗ туристи	
	Разходи	Данък	Разходи	Данък
Разходи в територията за постоянно пребиваване, предшествващи пътуването				
1. Покупка на стоки за пътуването	-	-	50	2
2. Разходи в мястото за настаняване, в това число:	14	0,5	-	-
- транспортно обслужване;	2		-	-
- хранене;	5		-	-
- свободно време;	-		-	-
-Екскурзионно и културно-масово обслужване;	5		-	-
- битови услуги;	2		-	-
- други разходи	-		-	-
3. Всичко разходи, постъпващи в икономиката на града	14	0,5	50	2
4. Брой екскурзианти и пристигащи туристи годишно, хил.души	16, 910		0,823	
5. Общи постъпления в икономиката на региона (хил. дол)	236, 74	8,455	41, 15	1,65

Източник: разработено от автора

От таблици 2.8 и 2.9 се изчисляват сумарните разходи на туристите и екскурзиантите (таблица 2. 8), както и съвкупните постъпления от данъци, плащания, такси и задължителни отчисления в бюджета на града (таблица 2.10).

Таблица 2.9.

Общи разходи за всички категории туристи и екскурзианти, дол

Средно-статистически разходи, дол	Чуждестранни туристи (без тези от ОНД)	Туристи от ОНД	Туристи от Казахстан	Екскурзианти и напускащи туристи от Казахстан
		560	245	41,15
Всичко разходи по категории туристи и екскурзанти - 910,15 дол/човек				

Източник: разработено от автора

Таблица 2.10

Данъчни постъпления от туристи и екскурзианти

Данъчни постъпления от туристи и екскурзианти			
Туристи от			Пристигащи екскурзианти и туристи от Казахстан
Чужбина	ОНД	Казахстан	
27,22	9	406,7	8,455 и 1,65
Всичко данъчни постъпления от различни категории туристи и екскурзианти - 453,025 хил. дол			

Източник: разработено от автора

От сумарните постъпления, в размер на около 1 млн. дол, от туристи и екскурзианти, постъпващи в икономиката на града (табл. 2.9 и 2.10) – преките данъчни постъпления в бюджета, са само 453,025 хил.дол. Голямото разминаване между постъпленията от туристите, влизащи в икономическия оборот, и преките постъпления в бюджета във вид на данъци, плащания, такси и задължителни отчисления свидетелства за следното:

- регионалните власти не се оценяват скъпоструващите туристическо-рекреационни ресурси на Айиртауската курортна зона адекватно на тяхната атрактивност и разходи за издръжка и възпроизводство;

- значителните общи постъпления от туризма, влизащи в икономическия оборот на АКЗ и не много високите реални постъпления в бюджета на Айиртауския район във вид на данъци, не спомагат за развитие на икономиката на региона като цяло, и вкл. не стимулират изграждането на туристическата инфраструктура свисоки темпове;

- прогнозируемите данъчни постъпления, дори с отчитане на преференциалното данъчно облагане на доходите от туристическата дейност и признаване на туризма за приоритетно направление на икономиката, не съответства на недотационната концепция за развитие на туризма и могат да бъдат приети само на първоначалния етап като изискуем минимум за формиране на висок туристически имидж на столицата с последващ растеж.

Анализът на автора позволява да се оцени базовият обем на данъчните приходи, около 0,36 милиарда тенге. За целта се прилага принципа на данъчно облагане за малките предприятия (почти 80% от туристическите организации в региона на Северен Казахстан отговарят на статуса на малкия бизнес), и факта, че данъчната им ставката по единната система за данъка върху добавената стойност е в размер на 13%. Ако данъчните постъпления от туризма се разпределят по равно между републиканския бюджет и бюджета на Северен Казахстан, т.е. в съотношение от 50% и 50%, размерът на данъчните постъпления от туризма, които ще останат в региона, няма да са по-малко от 0,18 млрд. тенге годишно.

Изложеното в параграф 2.3. позволява да се направят следните **изводи и обобщения:**

Първо, резултатният доход от туризма в Казахстан предполага съвкупност от преки и косвени, парични и парични изгоди, получавани в региона от развитието на туристическата дейност, изразени в стойностен вид.

Второ, при коефициент на мултипликация $K=1,221$, разходите в Република Казахстан за всеки турист и екскурзиант, в размер на 910,15 дол годишно, генерират допълнителен доход в икономиката на региона в размер на 1221 дол, като извършват повече от 20 оборота (транзакции).

Трето, разнообразието от исторически обекти в съчетание с уникални природни комплекси, изграждането на съвременни пътища и автомагистрала създават добри предпоставки за развитие на различни направления на туристическата дейност на територията на Северноказахстанска област.

ИЗВОДИ ОТ ВТОРА ГЛАВА:

Първо, държавната политика в сферата на туризма позволи да се подобрят условията за развитие на пазара на туристически услуги в Казахстан, да се дефинира туристическият отрасъл като приоритетен. Създаден е пилотен туристически клъстер, който започна борба за заемане на ниша на пазара на международни туристически услуги.

Второ, оценката и прогнозирането на състоянието на казахстанския пазар на трудови туристически ресурси и развитие на туристическия отрасъл се ограничава и дори изопачава от дефицита на достоверна базова статистическа информация.

Трето, на основа на получените резултати, анализът на образованието и развитието на туристическия пазар, стратегията за клъстерното развитие на туристическия продукт предполага обединение в следните направления: стратегия на устойчивото развитие – като най-важния инструмент за постигане на целите на териториалното развитие без да се изтощават естествените и културни ресурси и без да се нанася ущърб на околната среда; стратегия за развитие на уникални исторически, културни и природни територии; стратегия за стоково-диференциран туризъм, основан на точното определяне на новите перспективни пазари и бързото придвижване на избрани курорти на тези пазари, както и развитие на съответната инфраструктура, необходима за тази цел.

В трета глава „ВНЕДРЯВАНЕ НА КЛЪСТЕРНИЯ ПОДХОД ЗА РЕГУЛИРАНЕ НА ТУРИЗМА В СЕВЕРЕН КАЗАХСТАН“ са показани резултатите от оценката на факторите, влияещи върху формирането на клъстерния подход за регулиране на туризма, изработени са основните направления за развитие на туристическия клъстер в региона, разработен е клъстерен подход за регулиране на туризма в Северен Казахстан.

В първи параграф „Резултати от емпиричната оценка на релевантността на факторите на клъстерния подход за регулиране на туризма“ са изложени резултатите от проведеното емпирическо изследване.

Цел на изследването са изучаване на перспективите за създаване на туристическия клъстер и необходимите форми за държавна подкрепа в Северен Казахстан.

Предмет на анализа са:

- Тенденциите за развитие на субектите на малкото предприемачество в сферата на туризма (в контекста на основните сегменти: здравен, познавателен, конгресен (делови), спортен, развлекателен, религиозен туризъм, др.);

- Необходимост от държавна подкрепа на субектите на малкото предприемачество, осъществяващи дейност в сферата на туризма (в съответствие с основните форми за държавна подкрепа);

- проблеми, възпрепятстващи формирането на клъстери и развитие на малкото предприемачество в сферата на туризма и препоръки относно механизмите на техните решения;

- перспективи за развитие на малките предприятия в сферата на туризма;

- фактори, способстващи за формиране на туристически клъстери в региона.

Емпирическа база на изследването са устното допитване и анкетирането, проведени през юли-октомври 2015 г. и януари 2016 г. Изследванията са реализирани по съпоставима методика.

Генералната съвкупност на изследването се конфигурира от участниците в туристическия клъстер. Членовете на туристическия клъстер се разглеждат като

хомогенна съвкупност, репрезентирема по единствен признак „фактори, влияещи на развитието на туристическа кълъстер в Северен Казахстан“.

Извадка. В изследването е използвана системна случайна извадка. От 80 предприятия чрез маршрутният способ (равномерно разпъната верига от анкетируеми) са избрани 37 предприятия за интервюиране. При еднородна генерална съвкупност, случайната системна извадка дава равна възможност на всеки участник в кълъстера да стане респондент. Грешката в извадката е 1,1 пункта с вероятност 95%.

Метод за събиране на информация

Използвани са следните методи за събиране на информацията:

1. Анкетиране по стандартизиран въпросник на 37 предприятия участници в туристическия кълъстер в Северноказахстанска област.

2. Включено наблюдение, осъществено от група експерти по време на срещите, семинарите и конференциите, свързани със създаването на кълъстера. Събира се информация за факторите, влияещи върху развитието на туристическия кълъстер, оценка на бизнес средата на туристическия кълъстер по критериите на модела на М. Портър.

Инструментарий на изследванията

Използва се анкетна карта, съдържаща затворени въпроси.

Световният опит показва, че кълъстерите се различават по етапа на своето развитие: съществуват слаборазвити и „зрели“ туристически кълъстери. Всички туристически кълъстери в Казахстан са слаборазвити. За казахстанските туристически кълъстери е характерно неравномерното развитие на структурата и „конструкцията“ на кълъстера. А това, води преди всичко до появата на „тесни места“, което значително усложнява работата на туроператорите и затормозява развитието на целия кълъстер. Изследването показва, че най-често проблемните места на казахстанските кълъстери са: хотелиерския сектор (недостиг на места за настаняване в периодите на високо търсене), транспортните предприятия (дефицит на билети) и транспортната инфраструктура (пропускателната

възможност на гари и терминали; транспортна достъпност на населените пунктове, влизащи в клъстера).

Най-същественят проблем на туристическия клъстер в Северноказахстанската област, според резултатите на проучването, са изоставащото развитие на инфраструктурата, на всички, формиращи я елементи, особено усъвършенстването и развитието на транспортната инфраструктура: пътища и магистрали, наземна инфраструктура на авиацията, флота, железнопътния транспорт. Неразвитата транспортна инфраструктура на Северен Казахстан затормозява развитието на туристическите клъстери. Респондентите отбелязват недостига на пътища и лошото състояние на съществуващите, недостатъчната пропускателна способност на гарите и терминалите на летищата, несъответствието на инфраструктурата на международните стандарти. Проучването показва, че неравномерното развитие на образуващите клъстера предприятия създава неблагоприятните ситуации, туроператорите да са принудени да отказват резервации на туристи, и/или да ги обслужват на по-ниско качествено равнище, да се отказват или да забавят разработването на нови туристически маршрути. Тези и други бариери забавят процесите на развитие на туристическите клъстери.

Анализът на туристическия клъстер показва, че най-големият проблем е несъгласуваността в действията на участниците в клъстера. Липсата на единно мнение на членовете на клъстера относно направленията на развитието му се откроява като причина за неспособността предприятията да се справят с основното предизвикателство на туристическия бранш – сезонността в търсенето на туристически услуги⁴.

Туристическите клъстери в Казахстан *de facto* са формално създадени и основно разчитат на постъпващите, от чуждестранните производители, продукти, в т.ч. компоненти, технологии, обслужване. За разлика от

⁴ Продължителността на „високото“ търсене на туристически услуги в Северен Казахстан е 3-4 месеца, а нивото на заетост на хотелите с висока категория през лятото, например в Петропавловск е 80-90%, на хотелите със среден и нисък клас – 60-70%. През зимата, този показател се понижава до 30-50% и 25-35%, съответно.

индустриално развитите страни, където клъстерите се проявяват като регионални инструменти, в които и чрез които се създават и реализират конкурентни предимства на териториите и страните, и по-резултатно и ефективно се разпространяват и обменят технологиите и информацията, клъстерите в Казахстан страдат от много пороци на растежа.

За динамичното развитие на туризма не винаги е достатъчно съществуването на уникални туристически ресурси, удобното географско местоположение и развитата инфраструктура. Важни са и икономическата и политическата среда, отношението на държавата и местното население към чуждестранните туристи, чуждестранните инвестиции и чуждия начин на живот изобщо. Проучването на туристическия клъстер в Северноказахстанската област показва, че могат да се открият вътрешни и външни фактори, оказващи както отрицателно въздействие върху клъстера, так и подпомагащи неговото развитие.

Основни бариери пред развитието на туристическия клъстер в Казахстан са:

- недостигът на квалифицирани кадри;
- недостатъчна обща и специализирана инфраструктура;
- трудности при получаване на кредити и високи лихви;
- високи транзакционни разходи, свързани с прехвърляне на собствеността на земята;
- недостатъчно количество конкурентоспособни местни доставчици и предприятия, в свързаните с туризма отрасли;
- трудности, произтичащи от визовия режим;
- сезонност на туристическата услуга;
- високо равнище на данъчно облагане;
- значителна част от предприятията в туризма работят в сивия сектор;
- правен nihilizm;
- несъгласуваност на действията на участниците в клъстера.

Понастоящем, развитието на туристическата индустрия в Северноказахстанска област се намира в решаващия етап. Днес, вътрешният

туризъм продължава все още да изграе незначителна роля за субектите на малкото предприемачество, реализиращи деността си в сферата на туризма. Така, повече от половината анкетирани респонденти посочват, че доходите им от туризма са по-малко от 10%.

Най-популярни според туристите райони на Северноказахстанска област са Петропавловск, Айиртау, оз. Шалкар и Есилският район. Вероятната причина за този факт е, че тези региони притежават не само уникален природен, но значителен историко-културен потенциал, а и активността на бизнеса е голяма (влияние на развитие конгресного туризъм).

Анализът в параграф 3.1. дава основания да се формулират следните важни **изводи и обобщения**:

Първо, анкетното проучване на субектите на малкото предприемачество, действащи в сферата на туризма, разкри проблеми, характерни за малките предприятия в Казахстан и открои фактори, пречатстващи формирането на клъстера и развитието на вътрешния и външния туризъм в областта.

Второ, създаването на туристическия клъстер и развитието на вътрешния и външния туризъм в Северноказахстанска област зависи от редица съществени фактори. Анкетираниите малки предприятия посочиха като ключови фактори, пречатстващи клъстерното развитие на туризма: недостатъчното количество и качество на туристически ресурси, ниското равнище на развитие на туристическата и рекреационна инфраструктура в областта, недостатъчно добре разработените туристически продукти и ниското равнище на сектора на услугите.

Трето, анкетираниите предприемачи посочват, че най-голям туристически потенциал за формиране на туристически клъстер притежават следните райони в Северен Казахстан: градовете Петропавловск, Айиртауски и Есилски райони. Следва да се отбележи, че именно в тези региони, предприятията, които са попаднали в извадката, организират най-много туристически пътувания.

Във втори параграф „Идентифициране на основните направления за развитие на туристическите клъстери в региона“ се вижда, че регионът на

Северен Казахстан притежава достъпен, с високи качества природноресурсен потенциал, неравномерно развита социално-икономическа сфера и изгодно геополитическо разположение. Анализът позволи да се открият следните критерии и фактори, влияещи върху клъстеринга в туризма:

- достъпност (трансграничен и трансконтинентален транзит) и изгодно, геополитическо разположение на територията;

- териториалната близост с Русия спомага за развитие на комплексни икономически връзки и взаимоотношения с граничните райони на страната;

- благоприятни климатически условия за лечение и отдих, наличие на разнообразни по състав и лечебно действие минерални води и лечебна кал (над 100 известни източника);

- уникални възможности за провеждане на различни видове екологически ориентиран туризъм: спортен, познавателен, етнически, религиозен, научен, ловен, фототуризм, др.;

- богато разнообразие от паметници на археологията и палеонтологията, природата и историята, културата и архитектурата;

- огромното разнообразие от живописни ландшафти, недокоснати „дивни“ угълчета от природата, обуславят и високата степен на биоразнообразието, растителния и животински свят в областта.

Независимо от големия брой положителни фактори за развитие на туризма в региона, Северноказахстанската област все още не умее да използва своя ресурсен потенциал. Сред негативните фактори са:

- ниско качество на обслужване на туристите (в местата за настаняване, общественото хранене, в обществения транспорт и т.н.);

- маркетинговата дейност на предприятията, обслужващи туристите е неразвита;

- отсъствие на системна политика за привличане на инвестиции в развитието на туристическата сфера;

- недостиг на статистически данни за дейността на туристическите предприятия и невъзможност за оперативно използване на информацията за вземане на управленски решения;

- слаби корелационни връзки на туристическата дейност с местната икономика;

- липса на разбиране и от страна на обществото и от местните органи на властта относно изгодите от развитие на туристическия бизнес.

Един от основните фактори, влияещи върху развитието на туризма в региона е състоянието на природно-туристическите ресурси. Територията на Северен Казахстан нееднократно е анализирана от специалистите с цел да се дефинират възможностите на организациите в сферата на туризма и рекреацията. Анализът на автора показва, че територията на Северноказахстанска област може условно да се раздели на четири туристическо-рекреационни зони.

Анализът на параграф 3.2. дава основания да се формулират следните по-важни **изводи и обобщения**:

Първо, клъстерното развитие на туристическия сектор е възможно, ако в Казахстан се създаде такава институционална инфраструктура, която да е ориентирана към рязко подобряване на качеството на туристическите услуги, тяхното разнообразие и формиране на положителен имидж на региона. Изпълнението на тези условия е възможно, само ако се запазят природните и търговски качества на околната среда и развитие на социалната сфера.

Второ, анализът на динамиката и тенденциите в развитието на туризма показват, че при наличието на значими дори в световен мащаб туристически и рекреационни ресурси в Северноказахстанска област са на лице всички предпоставки за конкурентно развитие на туристическия сектор и последователно формиране на туристически кластер в региона.

Трето, синтезирани са мероприятията за модернизирание на управлението на иновационната дейност:

1. Формиране на институти и ефективна организация на бизнес средата за развитие на регионалния клъстер и осигуряване на високо равнище на неговата конкурентоспособност.

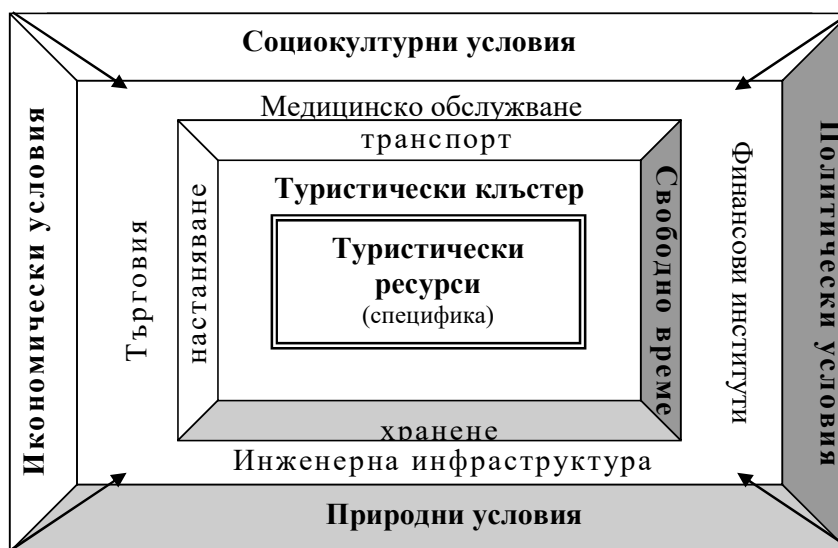
2. Модернизиране на обектите на инфраструктурата, осигуряващи устойчиво развитие на съществуващи и стимулиране на появата на нови клъстерни инициативи.

3. Формиране на ефективна система за набор, подбор, обучение и преквалификация на кадри за ефективно функциониране на регионалния клъстер.

В трети параграф „Клъстерен подход за регулиране на туризма в Северен Казахстан“ се откроява, че проблемът за комплексното развитие и оптимално използване на туристическите ресурси, осигуряващи функционирането на клъстера е задача на стратегическото управление. Авторът е съгласен с мнението на изследователите, че оптимизацията на развитието на туризма в региона следва да се основава на преобладаващото развитие на тези видове и форми на туризма, които да позволят максимално и комплексно и без ущърб на природната среда използване на ресурсите.

Авторът очертава концептуалната рамка и съдържанието на модела на туристическия клъстер. Аргументирано е, че структурирането на такъв модел води до по-високо качество на процеса на управление при предоставянето на туристически услуги. Предназначението на модела е да подпомогне местните власти и администрации при изработването на политики за регулиране на клъстеринга. Докторантът извежда предизвикателствата, свързани с преодоляване на ограничителите при структурирането на модела, по-съществени от които са: отсъствие на централизиран регионален мониторинг на антропогенното натоварване върху туристическите обекти, неразпознаваема търговска марка на туристическата дестинация Казахстан и нейното централизирано лансиране и придвижване. Теоретичното изследване показва, че формирането на туристически клъстери подпомага изграждането на съвременен конкурентоспособен туристически комплекс. Функционирането му осигурява

възможности и за удовлетворяване на потребностите на казахстанските и чуждестранните граждани от туристически услуги. Същевременно, туристическата индустрия има значителен принос за икономическото развитие за сметка на данъчните приходи в бюджета, притока на чуждестранна валута, увеличаване на броя на работните места.

Фиг. 3.10. Модел на туристическия клъстер

Източник: разработено от автора на дисертационния труд

Експертната оценка, основаваща се на горепосочените критерии за развитие на туризма позволи разработването на Референтна схема за локализиране на инфраструктурните обекти в региона на Северен Казахстан (до 2025 г.), в която като базови туристически зони се открояват, както следва: г. Петропавловск; Айиртауски район; Есилски район; Кизилжарский район; Мамлютски район; район Шал акин.

В хода на изследването авторът идентифицира проблемите на клъстерите в туризма на Казахстан и пътищата за тяхното решаване (таблица 3.2) като показва, че теорията на клъстеризацията е не толкова новация в регионалната теория и прилаганите методи за управление, колкото нов комплексен подход за оценяване на регионалните условия и тенденции на развитие, както и на онези политически предизвикателства, които влияят на тези условия и тенденции.

Анализът показва, че създаването на туристически кълъстери в Казахстан в т.ч. и в Северния му регион при ефективно стратегическо планиране може да се превърне в иновационно направление в управлението на регионите.

Резултатите от допитването на вътрешния пазар на туристически и рекреационни услуги в Северноказахстанска област позволяват да автора на дисертационния труд да открие 8 типа потребители по отношение на предпочитанията им за прекарване на свободното време и 9 типа – по отрицателната реакция, получена по време на почивката. Формирането на туристическия кълъстер подпомага създаването на съвременен конкурентоспособен туристически комплекс. Реализирането му ще дефинира възможности за осигуряване на заетост на местното население и удовлетворяване на потребностите на казахстанските и чуждестранните туристи с качествени услуги.

Изложеното в параграф 3.3. позволява да се направят следните посъществени изводи и обобщения:

Първо, кълъстерът функционира само в подходяща политикоикономическа и социална среда и държавната власт и администрация могат да окажат значителна подкрепа за концептуализиране на кълъстерния подход.

Второ, кълъстерът като инструмент за регионално развитие има не само универсален, но и интегриращ характер. Интеграцията на участниците в кълъстера предполага комплексни решения в рамките на кълъстерния подход на реализиране на задачите на регионалната стратегия, ориентирана към развитие туризма, повишаване на конкурентоспособността на регионалната икономика, преход към иновационен модел за регионално развитие, в т.ч. и развитие на конкурентната среда, на малкия и средния бизнес във взаимодействие с големия, повишаване на образователното равнище на туристическите кадри в региона, развитие на регионалната инфраструктура и др.

Трето, проблемите при взаимодействието между членовете на кълъстера биха могли да се решат с активното участие на органите на изпълнителната власт и на органите на местното самоуправление и техните администрации особено по

отношение на създаване на условия за развитие туризма по приоритетни за региона на Северен Казахстан направления.

Четвърто, развитието на туристическия клъстер в Северноказахстанска област е насочено преди всички към създаване на инфраструктурни условия за привличане на външния и вътрешен туризъм.

ИЗВОДИ ОТ ТРЕТА ГЛАВА:

Първо, ограничаването на пречките при формиране и развитие на туристическия клъстер в Северния регион на Казахстан изисква от регионалните органи реализиране на комплекс от мерки. Анализът показва, че те следва да се търсят преди всичко в две направления. Първото се отнася до подобряване на туристическата инфраструктура като елемент за развитието на туризма, вкл. инфраструктура в хотелиерството, ресторантьорството, транспорта и др. Второто направление включва мерки за създаване на разпознаваем туристически продукт. Специално внимание следва да се обърне на квалификацията и преквалификацията на персонала в туристическия сектор.

Второ, анализът на динамиката и тенденциите в развитието на туризма в Казахстан показва, че притежавайки значими туристически ресурси, Северен Казахстан разполага с необходимите предпоставки за конкурентното развитие на туризма и възможности за формиране на регионален туристическо-рекреационен клъстер.

Трето, привличането на чуждестранни туристи е приоритетно за Казахстан. Минимално необходимо условие е включване на туристическите продукти в каталозите на чуждестранни туроператори като част от държавната стратегия за развитие на туризма и клъстеринга. Анализът на автора позволява да се твърди, че подходът, прилаган от държавните органи следва да предполага стоково-диференцирана стратегия за развитие на туризма. Ориентацията следва да бъде по посока на предлагане на туристически пакети на по-ниска цена, за да се привлекат най-голям брой туристи. Но развитието на масовия туристически сектор следва да се съчетае с поетапно навлизане в по-високите ешелони на

туристическия пазар. Държавните органи и техните администрации следва да създадат условия и за стратегията, условно назована, „Най-доброто място за почивка – Казахстан“, както чрез първоначално финансиране за значително подобряване на качеството на съществуващите туристически продукти и създаване на нови продукти за по-платежоспособни туристи, така и чрез реализиране на комплексни програми за привличане на местни и чужди инвестиции и професионализация на туристическия бизнес.

Четвърто, клъстерът е резултатен само в специфична среда, и то при благоприятни условия (политически, социално-културни, икономически, екологични), които конфигурират набор от външни фактори, определящи конкурентоспособността на туристическите продукти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Днес, Казахстан може да се разглежда като нов развиващ се пазар за развитието на клъстерния туризъм. Казахстан притежава разнообразни туристически ресурси. Природните дадености, богатото историческо и културно наследство, биологичното и геоложко разнообразие конфигурира необходимите предпоставки за развитие на туристическата индустрия в Казахстан. Държавното регулиране ще позволи да се създаде съвременна ефективна и конкурентоспособна туристическа индустрия, а чрез клъстъринга ще създаде условия за развитие и на предприятията в свързаните с туризма сектори на икономиката.

Анализът на икономическото развитие на Казахстан даде възможност да се идентифицират основните характеристики на клъстерния подход, които следва да се търсят в три направления: изработване на държавни политики на поддържане образуването на клъстери и създаване на благоприятни факторни условия за тяхното ефективно функциониране; идентифициране на основните начини за развитието им чрез оценяване на потенциала на клъстъринга в Казахстан през призмата на средата като цяло и потребностите на туристическия пазар, в частност; обосноваване на необходимостта от развитие на клъстерите в

туризма и определяне на бариерите и факторите за тяхното приоритено създаване и функциониране. Същевременно, конкурентоспособността на всяка организация в клъстера е свързана с работата на другите икономически субекти, участващи във веригата за създаване на стойност, с отношенията с доставчиците – купувачи, местни и регионални институции, което води до резултатно увеличаване на конкурентоспособността на взаимосвързаните и зависими членове на клъстера, и, оттам, на региона като цяло.

Актуалността на изследователския проблем се потвърди при работата по дисертационния труд, което позволи на автора да формулира следните по-важни изводи и обобщения:

- Туризмът, като социално и икономическо явление оказва положително влияние върху структурата на икономиката на Казахстан. От една страна това стимулира ръста на производството в свързаните с туризма сектори на икономиката (търговия, транспорт, селско стопанство, потребителски стоки, и т.н.), а от друга страна има силно положително въздействие върху заетостта;

- Проучването показва важната роля на клъстеринга за повишаване на иновационната активност в туризма. Туристическият клъстер се идентифицира като териториално обособена съвкупност от научни, образователни и други взаимосвързани и допълващи се организации, които насърчават иновациите и спомагат за предлагане на конкурентни туристически продукти (в т.ч. и чрез развиването на техния капацитет);

- Интегративността е основно системно свойство на клъстера. Наборът от стимулиращите образуването и поддържането на системата фактори увеличава желанието на организациите за реализиране на дейност в рамките на клъстера, от една страна, и иновационно развитие, от друга;

- Предложена е авторова интерпретация на понятието „туристически клъстер“: съвкупност от предприемачески структури, органи на властта и държавни институции, неправителствени организации, работещи в сферата на туризма и в свързаните с него индустрии, споделящи туристическите ресурси на даден регион за образуване, насърчаване и реализиране на туристически продукт

с цел удовлетворяване на рекреационни потребности и повишаване на конкурентоспособността на организациите, и тази на регионалната икономика;

- Държавната политика в сферата на туризма в Казахстан, през последните години, позволи значително подобряване на пазара на туристически услуги. Туристическата индустрия започна да се разглежда като приоритет, което инициира създаването на пилотен туристически клъстер с идеята да се заеме ниша на международния пазар на туристически услуги.

- Оценяването и прогнозирането на казахстански пазар на трудови ресурси и развитието туристическата индустрия се ограничава от дефицита на надеждни статистически данни.

- Анализът на формиране и развитие на туристическия пазар в Казахстан позволява на автора на дисертационното изследване да предложи клъстерингът на туристически продукти в Северен Казахстан да се развива в следните области: стратегия за устойчиво развитие като важен инструмент за териториално развитие; стратегия за развитие на уникалните исторически, културни и природни територии; селективна туристическа стратегия.

Всичко горепосочено позволява да се направи заключението, че клъстерният подход ще позволи формирането на конкурентоспособна туристическа индустрия в Северния регион на Казахстан.

IV. ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Теоретично и концептуално е обоснована необходимостта от приложение на клъстерен подход за предоставяне на туристически услуги, основан на налагащата се в Република Казахстан нова парадигма за тяхното управление.

2. Оценено е настоящото състояние на клъстеринга в туризма Северен Казахстан в контекста на възможностите за иновации, идентифицирани са основни проблеми пред развитието на клъстерите и са предложени мерки за преодоляването им. Оценен е мултиплициращия ефект на туризма и са очертани

основните направления за развитие на туристическите кълстери в Северен Казахстан.

3. На основата на представени резултати от собственото проучване е направена цялостната оценка на състоянието и възможностите за приложимост на кълстеринга при предлагане на туристически услуги в Северен Казахстан, конкретизирани са направленията по дейности, носители на реален потенциал за кълстъризиране, оценени са перспективите за кълстерно развитие, стимулирано от мероприятията за държавно регулиране на малките и средни предприятия.

4. Структуриран е концептуален модел за кълстерите на туристически услуги в Северен Казахстан, съобразен с общите програмни и рамкови документи за развитие на кълстеринга в Република Казахстан.

5. Формулирани са целесъобразни предложения за създаване на механизми за повишаване на конкурентоспособността на предприятията и повишаване на ефективността на тяхното взаимодействие при реализиране на кълстерни проекти в туристическата индустрия на Северен Казахстан, които могат да бъдат полезни и за останалите региони на Република Казахстан.

V. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Садыкова, Р.** Культурное и природное наследие Казахстана (Образовательный и культурный туризм). Международный научный журнал «Устойчивое развитие», Болгария, 2014.
2. **Садыкова, Р.** Основные направления развития туризма на основе формирования кластеров. Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, 2015, №4.
3. **Садыкова, Р.** Инновационные технологии в индустрии туризма. Республиканская научно-методическая конференция, 2014.
4. **Садыкова, Р.** Научные подходы к определению кластера и кластерного развития туризма, Прага, 2016.
5. **Садыкова, Р.** Основы кластерной организации рынка туристских услуг, Вестник университета Туран, 2016.